

دایرةالمعارف اسلام، دایرةالمعارفی در حوزه اسلام و فرهنگ و تمدن مسلمانان، منتشر شده در لیدن^۱ هلند. این دایرةالمعارف که در این مقاله و در *دانشنامه جهان اسلام* از آن با نام اختصاری *د. اسلام* یاد می‌شود، سه ویرایش دارد. ویرایش اول با بیش از نه هزار مقاله، عنوانی فرعی^۲ داشت که انتشارات بریل^۳ لیدن و اتو هاراسوویتس^۴ لایپزیگ^۵ آلمان در چهار جلد اصلی (۱۹۱۳-۱۹۳۶ / ۱۲۹۲-۱۳۱۵ ش) و یک جلد تکمله^۶ (۱۹۳۸ / ۱۳۱۷ ش) هم‌زمان به زبانهای آلمانی^۷، فرانسه^۸ و انگلیسی چاپ و منتشر کردند. همه مؤلفان ویرایش اول اروپایی غیرمسلمان بودند و هیئت سرویراستاران آن متشکل بود از: مارتین تئودور هوتسما^۹، تامس واکر آرنلد^{۱۰}، رنه باسه^{۱۱}، هارتمان^{۱۲}، آرنست یان ونسینک^{۱۳}، لوی پروونسال^{۱۴}، هامیلتون راسکین گیب^{۱۵} و ویلهلم هفنینگ^{۱۶}. خلاصه‌ای از ویرایش اول نیز در ۱۹۵۳ / ۱۳۳۲ ش با مقالاتی که بیشتر درونمایه فقهی و تاریخی داشتند، با عنوان *خلاصه دایرةالمعارف اسلام*^{۱۷} به زبان انگلیسی منتشر شد و در ۱۹۷۴ و ۱۹۹۱ / ۱۳۵۳ و ۱۳۷۰ ش تجدید چاپ گردید. مقاله‌های ویرایش اول هنوز اعتبار کافی دارند و از این‌رو، بریل در ۱۹۸۷ / ۱۳۶۶ ش آن را در نُه مجلد تجدید چاپ کرد. تألیف ویرایش دوم، با عنوان ویرایش جدید و بدون عنوان فرعی، فقط به زبانهای انگلیسی و فرانسه، از ۱۹۵۴ / ۱۳۳۳ ش شروع شد و ابتدا، هر جلد در قالب جزوه‌هایی و پس از تکمیل، به صورت مجلد منتشر گردید.

انتشار مجموع مجلدات ویرایش دوم *د. اسلام* بیش از چهل سال به درازا کشید، چنان که جلد اول، شامل حروف A تا B در ۱۹۶۰ / ۱۳۳۹ ش و جلد آخر (یازدهم) شامل حروف W تا Z در ۲۰۰۲ / ۱۳۸۱ ش منتشر شد. جلد دوازدهم نیز با عنوان تکمله در ۲۰۰۴ / ۱۳۸۳ ش انتشار یافت. در انتشار سه جلد نخست، انتشارات لوزاک^{۱۸} لندن با بریل مشارکت کرده‌بود. در طول سالهای انتشار ویرایش دوم، فهرست‌نامه‌هایی^{۱۹} در ۱۹۷۹ / ۱۳۵۸ ش ناظر به جلد‌های یکم تا سوم، در ۱۹۸۹ / ۱۳۶۸ ش ناظر به جلد‌های یکم تا پنجم و جزوه‌های یکم تا ششم تکمله هر دو زیر نظر پیرسن^{۲۰}، در ۱۹۹۱ / ۱۳۷۰ ش ناظر به جلد‌های یکم تا ششم و همان جزوه‌های تکمله زیر نظر وان دونزل^{۲۱} به دو زبان فرانسه و انگلیسی، و در ۱۹۹۹ /

¹. Leiden

². *a dictionary of the geography, ethnography and biography of the Muhammadan peoples*, ed. M. Th. Houtsma et al.

³. Brill

⁴. Otto Harrassowitz

⁵. Leipzig

⁶. Supplement

⁷. *Enzyklopaedie des Islām: Geographisches, Ethnographisches und Biographisches Wörterbuch der muhammdanischen Völker*

⁸. *Encyklopaedie de Islām: dictionnaire géographique, ethnographique et biographique des peuples musulmans*

⁹. M. Th. Houtsma

¹⁰. T. W. Arnold

¹¹. R. Basset

¹². R. Hartmann

¹³. A. J. Wensinck

¹⁴. E. iLev- alçProven

¹⁵. Hamilton Rosskeen Gibb

¹⁶. Wilhelm Heffening

¹⁷. *Shorter Encyclopaedia of Islam (SEI)*

¹⁸. Luzac

¹⁹. Index

²⁰. H & J. D. Pearson

²¹. E. van Donzel

۱۳۷۸ش ناظر به جلد‌های یکم تا نهم همراه با شرح واژگان^{۲۲} فقط به انگلیسی منتشر شد. در نهایت، فهرست‌نامه‌ای از کل ویرایش دوم در يك جلد فقط به انگلیسی زیر عنوان جلد سیزدهم در ۲۰۰۹/۱۳۸۸ش چاپ شد. در ویرایش دوم، ترکیبی از مؤلفان اروپایی و امریکایی غیرمسلمان، ایرانی و عرب و ترك و هندی و پاکستانی مسلمان حضور داشتند؛ مثلاً در جلد اول ۶۶ نفر از ۳۴۳ مؤلف، در جلد سوم ۷۶ نفر از ۳۱۲ مؤلف و در جلد پنجم، ۵۳ نفر از ۳۵۳ مؤلف مسلمان‌اند یا تبار عربی دارند. سرویراستاری ویرایش دوم برعهده اینان بود: گیب، پروونسال، یوهانس هندریک کرامرس^{۲۳}، یوزف شاخت^{۲۴*}، برنارد لوئیس^{۲۵}، شارل پلا*^{۲۶}، ویکتور مناژ^{۲۷}، وان دونزل، جرالدهاوتینگ^{۲۸}، کلیفورد ادموند باسورث^{۲۹}، و پری بیرمن^{۳۰} (← د. اسلام، صفحات حقوقی ویرایش اول و دوم؛ ویکفیلد^{۳۱}، ص ۲۲۸-۲۲۹؛ اشمیتکه^{۳۲}، ص ۲۴۷؛ براکت^{۳۳}، ص ۸۴-۸۶؛ باسورث، ص ۱۰۱-۱۰۳).

ویرایش سوم د. اسلام از ۲۰۰۷/۱۳۸۶ش آغاز شده و قرار است هر سال چهار جزوه دویست صفحه‌ای با تمرکز بر مطالعه اسلام در قرن چهاردهم/ بیستم، به‌ویژه مناطق کمترشناخته شده مثل آسیای جنوب‌شرقی و صحرای افریقا و با توجه ویژه به مسائل اقلیتهای مسلمان در همه کشورهای غیرمسلمان، منتشر شود. ویرایش سوم زیر نظر چهار سرویراستار است: گودرون کرمر^{۳۴}، اورت راوسون^{۳۵}، جان ناواس^{۳۶} و دنیس ماترینگ^{۳۷} و قرار است ظرف پانزده سال به پایان برسد (د. اسلام، چاپ سوم، ج ۱، مقدمه، ص vi, v؛ نیز ← دایرةالمعارف اسلام، چاپ سوم^{۳۸}، ۲۰۱۲).

تحلیل ساختار، محتوا و روش (با تأکید بر ویرایشهای اول و دوم).

چون ایجاز از اختصاصات هر اثر دایرةالمعارفی است، تعداد واژگان هر مقاله با اهمیت آن و اطلاعات و پژوهشهای موجود تناسب دارد. از این رو ممکن است، مدخلی در د. اسلام به‌سبب دستیابی به داده‌های جدیدتر علاوه بر ویرایش اول، در تکمله، ویرایش دوم و احتمالاً ویرایش سوم نیز مقاله داشته‌باشد. عکس این نیز ممکن است پیش آید، یعنی مطلب جدیدی درباره موضوعی پیدا نشود و آنچه در ویرایش اول آمده همچنان معتبر باقی بماند و از این رو مقاله جدید نوشته نشود. بعضی مقاله‌ها مثل پاره‌ای از مقالات فقهی یوزف شاخت و مقاله‌هایی که مینورسکی^{۳۹} درباره ایران یا آرننتیان‌ونسینک درباره فرقه‌های اسلامی نوشته‌اند، صرفاً به‌لحاظ منبع در ویرایش دوم به‌روز شده‌اند (← باسورث، ص ۱۰۱-۱۰۳). برای اجتناب

22. Glossary
 23. J.H. Kramers
 24. J. Schacht
 25. B. Lewis
 26. Ch. Pellat
 27. Victor L. Ménage
 28. Gerald R. Hawting
 29. C.E. Bosworth
 30. Peri Bearman
 31. Wakefield
 32. Schmidtke
 33. Brockett
 34. meräGudrun Kr
 35. Everett Rowson
 36. John Nawas
 37. Denis Matringe
 38. Encyclopaedia of Islam three
 39. V. Minorsky

از طولانی‌شدن مقاله‌ها در *د. اسلام* فهرستی از منابع اولیه پربسامد و نام اختصاری مجلات آمده‌است و آثاری که با دوره زمانی مشخصی چاپ می‌شوند (مثلاً گاهنامه‌ها)، در دو فهرست جداگانه و مؤلفان و دانشگاه‌های محل کار آنان در ابتدای هر جلد در ویرایش دوم معرفی شده‌اند. علاوه بر آن، نام آنان در انتهای هر مقاله پس از فهرست منابع درج شده‌است. به دلایلی از جمله انتخاب یک روش معین و احتمالاً اعتماد به نویسنده، غالب مقاله‌ها دارای ارجاعات درون‌متنی نیستند و به درج فهرست منابع در انتها اکتفا شده‌است. از جمله ویژگی‌های فهرست منابع در همه ویرایش‌ها، تبعیت از یکی از الگوهای رایج بین‌المللی است، اما گاهی سرویراستاران با فقدان مشخصات کتاب‌شناختی در آن دسته از کتابهای چاپ کشورهای اسلامی که بدون تاریخ، بدون محل نشر و بدون ناشر بودند، مواجه شدند و برای هر یک از این حالتها علائم خاصی استفاده کردند. برای ضبط دقیق کلمات عربی، فارسی، ترکی، اردو و سیریلی نظام آوانگاری⁴⁰ طراحی شد. این نظام خاص که در اول هر جلد معرفی شده‌است، در بسیاری مواقع بیش از آنکه به سود خواننده انگلیسی‌زبان باشد، به خواننده ناآشنا در شناخت ضبط صحیح کلمه و شناخت لحن دیگر ملل مسلمان کمک می‌کند. در این نظام علاوه بر حروف، صداها نیز با حرف ضبط شده‌اند و رعایت لحنهای مختلف مسلمانان کار آوانگاری را دشوار کرده و از این‌رو مبنای اولیه سرویراستاران لهجه عربی و سپس ترکی بوده‌است. هرچند این امر، قرائت بعضی کلمات را برای فارسی‌زبانان نامأنوس ساخته‌است (برای مثال: مذاکرات، مشارکت، گیخسرو، فُبرُس، نُورُوز). همچنین از آن جا که در دوره چاپ *د. اسلام*، تا دهه ۱۳۵۰/۱۹۷۰ش کار حروف‌چینی کتابها و مجلات با ماشین تحریر و بدون برنامه رایانه‌ای انجام می‌شد، طبیعی بود که غلطهای مطبعی در هر اثری پیدا شود و از این‌رو در صفحات اولیه هر جلد غلطهای مطبعی و صورت صحیح آنها ذکر شده‌اند.

در ساخت محتوای هر دو ویرایش، مدخلها، نقش اصلی را دارند. تعداد مدخلها و به تبع آن، میزان محتوا در ویرایش اول و دوم به‌طور چشمگیر متفاوت است. درباره چگونگی انتخاب و طراحی اولیه مدخلها در حدود صد سال قبل، گزارشی به‌دست نیامد اما طبق فهرست‌نامه ویرایش دوم *د. اسلام* که در ۲۰۰۹/۱۳۸۸ش منتشر شد، طرح کلی این دایرةالمعارف شناخت همه جنبه‌های اسلام از جمله آورنده، بستر جغرافیایی و تاریخی، تحولات تاریخی و بسط‌دهندگان آموزه‌های اسلامی و فرهنگ مسلمانان است و در تهیه مدخلها، جنبه‌های فوق در نظر گرفته شده‌است. شخص پیامبر اکرم در ذیل مقاله‌هایی چون محمد، سیره، معراج، امی، و عصمت، و در مقاله‌هایی مانند عبدالله بن عبدالمطلب، آمنه، خدیجه، فاطمه، عایشه، خلیفه، حفصه، ماریه، میمونته، صفیه و سوده بنت زَمَعَه، بستگان پیامبر معرفی شده‌اند. همچنین، علاوه بر مدخل صحابه، حدود شصت تن از آنان از جمله خلفای راشدین مقاله‌های مستقل دارند (برای اسامی آنها ← ج ۱۳، ص ۱۰۰). چهار مدعی پیامبری نیز به‌عنوان مخالفان پیامبر مقاله دارند: حامیم، مُسَیَلَمَه، سَجَاح و طَلِیْحَه.

معرفی بستر تاریخی و جغرافیایی پیش از پیدایش اسلام با مقاله‌هایی ناظر به این دوره، مانند جزیره‌العرب، جاهلیة، اله؛ معرفی حدود بیست بت چون ذوالخُصَاء، هُبَل، نار، اساف، اللات و منات؛ معرفی افرادی سرشناس چون بکر بن وائل، حاجب بن زُرارة، قُصَی و قُسَیْن صاعده؛ معرفی فرقه‌های یهودی و مسیحی ساکن مکه و مدینه مانند یعقوبیان صورت گرفته‌است. در معرفی هر یک از تمدنهای مهم چون مصر، ایران و ترکیه بخشهایی به دوره پیش از اسلام این تمدنها اختصاص یافته‌است.

معرفی درونمایه آموزه‌های اسلامی بخشهای زیادی از این دایرةالمعارف را به‌خود اختصاص داده‌است. علاوه بر مدخل

⁴⁰. transliteration

قرآن، مدخلهای دیگری چون سوره، آیه، بسمله، مُصَحَف، مُقَطَّعات، إِعْجاز، أُمُّ الْکِتَاب، مُعَوِّذَتین و مُسَبِّحات به معرفی قرآن اختصاص یافته است. حدود شصت اصطلاح قرآنی مانند حنیف، فرقان، حق، رزق، فقیر، حزب و فتنه مقاله مستقل دارند. در معرفی سنّت، علاوه بر مدخل سنّت، حدیث، حدیث قدسی، اصول الحدیث، خبر و خبرالخاصه (خبر واحد) مدخل اند. یکی از بلندترین مقالات خود مقاله «اسلام» است. از دیگر مقالات در این زمینه می‌توان از مقالات اعتقادی مثل عقیده، توحید، نبوت، شرک، شفاعت، آخرت، برزخ، قیامه، شهادت، و مقالات فقهی مثل فقه، شریعه، قصاص، عرف، ارث، کافر، مُرْتَد، روزه، حج، وضو، نماز، زیارت، عبادت، زکات و جهاد، و مقالات اخلاقی مثل ادب، اخلاق، محاسن و مساوی، تحسین و تقبیح نام برد. باورهای عامیانه نیز در ذیل مدخلهایی چون ماشاءالله، سحر، نیرنج، رُقعه، چشم‌زخم، دیو و غول بررسی شده‌اند.

چون در این دایرةالمعارف جغرافیا و تاریخ همه جهان اسلام مدنظر بوده است، تاریخ خلفا از صدر اسلام تا فروپاشی نظام خلافت عثمانی در ۱۳۰۲ش/ ۱۹۲۴ در ذیل مدخلهای خلیفه، خلافت و هریک از خلفا بررسی شده است. همه تمدنهای قدیم مثل ایران، مصر، عثمانی، در ذیل همین نامها و نیز ذیل مدخلهای سلسله‌های مختلف و اشخاص مشهور این تمدنها، کشورهای جدیدالتأسیس قرنهای سیزدهم و چهاردهم، فرقه‌های مختلف اسلامی، اعلام و اصطلاحات تاریخی و جغرافیایی گزارش شده‌اند و تحولات دوره جدید کموبیش در همه کشورهای اسلامی ذیل مدخلهای دستور (قانون اساسی)، المجله (اولین قانون مدنی در برخی کشورهای اسلامی)، مجلس، محکمه، صحافه، جریده، مطبعه، امتیازات، تنظیمات، اصلاح، آزادی، بلدیّه و حزب و نیز ذیل نامهای افراد تأثیرگذار در این تحولات بررسی شده است.

شاید به‌جرات بتوان گفت دوسوم د. اسلام به معرفی بسط‌دهندگان آموزه‌های اسلامی و معرفی افراد تأثیرگذار اختصاص یافته است. بسیاری از تابعین، بعضی امامان شیعی زیدی، اسماعیلی و همه امامان اثناعشری، قُرّاء مشهور قرآن، بسیاری از محدثان، مشهورترین فقها و متکلمان مسلمان پیش و پس از پیدایش مذاهب رسمی فقهی و کلامی تا دوره معاصر، مشهورترین فیلسوفان، مورخان، فهرست‌نگاران، عالمان علوم طبیعی، عرفا، شاعران، موسیقی‌دانان، و آوازخوانان مناطق اسلامی در سده‌های مختلف و گاهی آثار برجسته این عالمان مقاله مستقل دارند. همچنین، غیرمسلمانان و کسانی که تغییر آیین دادند و در بسط آموزه‌های اسلامی تأثیرگذار بودند، مانند یهودیان و مسیحیان ساکن مناطق اسلامی مثل کعب‌الاحبار، عبدالله بن سلام، و ابن‌میمون مقاله دارند. مراکز و مکانهای گسترش این علوم نیز معرفی شده‌اند.

معرفی جنبه‌های مختلف فرهنگ و تمدن مسلمانان با این مدخلها محقق شده است: مدخلهای مربوط به آداب و رسوم مثل عادت، ادب، عرف، تنظیم‌النسل؛ مشاغل مثل کاتب، عطار، بقال، طبّاح، تمّار، طحّان؛ معرفی انواع غذاها، میوه‌ها و نوشیدنیها؛ سبک و ابزارهای معماریهای مساجد، مناره‌ها، قبرها و بناهای شهری؛ مدخلهای مربوط به موسیقی مثل غناء، مقام، ایقاع، دف، نفیر، و نای؛ گلها و گیاهان و درختهایی که در مناطق اسلامی موردتوجه قرار گرفته‌اند مثل نرجس، سوسن، جُنار، و آبَنوس و نخل.

همه مدخلها در د. اسلام با حروف انگلیسی و به زبان اصلی (یعنی زبانی که در فرهنگ اسلامی به‌کار می‌رود مثل عربی، فارسی، ترکی و مانند آن) آوانگاری شده‌بودند و از این‌رو، برای خواننده انگلیسی‌زبان غیرمتخصص در مطالعات اسلامی یافتن مقاله موردنظر سخت بود. مثلاً اگر خواننده می‌خواست بداند در فرهنگ اسلامی در باب زلزله چه گفته شده است، باید ابتدا به فرهنگ لغت مراجعه می‌کرد و معادل earthquake در زبان عربی را می‌یافت و سپس با کمک

فهرست‌نامه (نمایه) به د. اسلام مراجعه می‌کرد یا اگر خواننده می‌خواست بداند مسلمانان درباره فیلسوف یونانی Ptolemaeus چه گفته‌اند یا چه برداشتی داشته‌اند باید از بخش نمایه نام رایج او در فرهنگ اسلامی یعنی بطلمیوس را پیدا و به این مدخل مراجعه کند. البته در موارد فراوانی هم با نظام ارجاع این اشکال برطرف شده مثلاً اگر خواننده مذکور درباره مفهوم ازل یا ابد یا قدم در فرهنگ اسلامی بخواهد مطلبی از د. اسلام بداند به کلمه eternity مراجعه می‌کند و در آنجا می‌بیند که به کلمه «ابد» ارجاع داده شده‌است و در ذیل "eternity of the world" به «آبد و قدم»، ولی این راه حل عمومیت ندارد. این اشکال در ویرایش اول و دوم تا قبل از آنکه فهرست‌نامه کامل چاپ شود، حدود صد سال، وجود داشت، اما در جلد سیزدهم، دو نوع فهرست برای خوانندگان طراحی شد. در بخش اول فهرست (ج ۱۳، ص ۱-۱۳۵)، عناوینی به زبان و ترتیب الفبای انگلیسی طراحی شدند و آنگاه تقریباً عنوان همه مقاله‌ها ذیل این عناوین جای گرفتند و طبیعی است که یک مقاله در ذیل چند عنوان قرار گیرد. در بخش دوم (ص ۱۳۶-۵۹۲)، اصطلاحات موجود در د. اسلام هر یک در یک یا چند سطر تعریف شده‌اند و نشانی مکانهایی که خواننده می‌تواند مطالب موردنظر خود را در دوازده جلد دیگر بیابد، ذکر شده‌است. در این فهرست نیز، اصطلاحات براساس آوانگاری فارسی، عربی، و ترکی الفبایی شده‌اند و باز برای خواننده انگلیسی‌زبان یافتن معنای اصطلاح موردنظر آسان نیست. مثلاً تعریف قهر و قدرت خداوند در ذیل قاهریت آمده و انگلیسی‌زبان باید ابتدا معادل عربی omnipotence را بداند تا بتواند به تعریف دست پیدا کند؛ و اگر به دانستن اطلاعاتی بیشتر مایل بود به مدخلهایی مثل فعل (مباحث کلامی)، الله، و قرآن مراجعه کند. اما در ویرایش سوم د. اسلام این اشکال رفع شده و مبنای ضبط مدخلها زبان انگلیسی است، برای مثال مقاله «الف لیله و لیله» در ویرایش اول (ج ۱، ص ۲۵۲-۲۵۶)، تکمله ویرایش اول (ص ۱۷-۲۱)، ویرایش دوم (ج ۱، ص ۳۵۸-۳۶۴) ذیل همین نام و در ویرایش سوم، ذیل "Arabian Nights" (ج ۱، ص ۱۳۷-۱۴۵) آمده‌است.

روشهای مطالعات اسلامی در غرب و به تبع آن، روش نگارش این مقالات به‌صورت دایرةالمعارفی از اهمیت خاص برخوردار است. به‌طور خلاصه، می‌توان گفت روش به‌کار رفته در د. اسلام در دو سطح قابل بررسی است: یکی در سطح گردآوری اطلاعات و داده‌ها و دیگری، در مقام تبیین و نتیجه‌گیری. در سطح اول، ترجیح منابع اولیه کهن بر منابع متأخر یک اصل پایدار است، یعنی هرچه قدیم‌تر، اصل‌تر. به‌علاوه، نگاه انتقادی به منابع اولیه و تردید در وثاقت آنها، پای ثابت دیگر تحقیق است. در انتخاب منابع دست دوم و چندم نیز، اصل پایدار چنین است: هرچه تحقیق جدیدتر بهتر. اولین منابع نوشته‌شده در تاریخ اسلام و اولین روایات مکتوب (با سه مِلاک شهرت، سازگاری با فرضیه ابتدایی محقق و انسجام درون‌متنی) بر منابع بعدی که احتمال بازسازی در آنها قوی است، اولویت دارند. در نتیجه، ملاکهای پذیرفته‌شده گروههای مسلمان در صحت و سقم سند و راوی مورد توجه قرار نمی‌گیرند. در سایه همین روش، بیشتر علاقه مستشرقان متقدم تا قبل از سه دهه اخیر به زبان‌شناسی تاریخی یا فیلولوژی، تحقیقات تاریخی، شناخت نسخه‌های خطی و تشکیک در وثاقت متون مقدس اسلامی معطوف است تا دانستن درونمایه آموزه‌های اسلامی. در سطح دوم، یعنی در مقام تبیین، روش تحقیق و نگارش مقاله‌ها در د. اسلام بیشتر مبتنی بر نگاه اثبات‌گرایانه (پوزیتیویستی) به تاریخ^{۴۱} و گاهی ترکیبی از این روش با روش پدیدارشناسی^{۴۲} است. از این‌رو، در د. اسلام تاریخ، زبان‌شناسی تاریخی و نگاه تاریخی وزنه سنگین و همیشه حاضر

⁴¹. historicism

⁴². phenomenology

در همه مقاله‌هاست. باتوجه به این روش، می‌توان گفت غالب مقالات تاریخی، صرف نظر از برخی نقدها که در شیوه‌گزینش منابع و شیوه استنتاجها بر آنها وارد است، قوت خوبی دارند، برخلاف مقالات مفهومی که چنین نیستند، یا به این دلیل که موضوع مورد علاقه مؤلف نبوده، یا آنکه به اندازه اهمیت و تأثیری که، در نظر مؤلف، آن موضوع در تاریخ اندیشه اسلامی داشته‌است و بدون توجه به خاستگاه نظری آن، مورد توجه قرار گرفته‌اند (نیز ← مطالعات اسلامی*).

زمینه‌ها و انگیزه‌های انتشار. سند بااهمیتی درباره انگیزه‌های اولیه طراحان این اثر وجود ندارد. حتی ویرایش‌های اول و دوم د. اسلام دارای مقدمه نیستند تا بتوان به آنان استناد کرد. در چاپ دوم ویرایش اول (۱۹۸۷/۱۳۶۶ ش، سخن ناشر)، افزایش علاقه به دانستن در باب اسلام و فرهنگ اسلامی در قرن نوزدهم/ سیزدهم و اوایل قرن بیستم/ چهاردهم دلیل نیاز به تألیف اثری دایرةالمعارف‌گونه درباره اسلام، به‌عنوان انگیزه انتشار معرفی شده‌است. پس از انتشار د. اسلام هم مقاله‌های بسیار کمی درباره این اثر و انگیزه‌های طراحان آن منتشر شده‌است. اما، د. اسلام را می‌توان ثمره اسلام‌شناسی غربیان، یا به‌معنای وسیع‌تر کلمه، ثمره شرق‌شناسی* آنان در قرنهای هجدهم و نوزدهم/ دوازدهم و سیزدهم دانست که در زمینه‌های فرهنگی و اقتصادی می‌تواند منبع موثقی برای آنان باشد (← *دائرةالمعارف الاسلامیة*، چاپ اول، ۱۹۳۳، ج ۱، مقدمه، ص ۴؛ *دانشنامه ایران و اسلام*، ج ۱، مقدمه یارشاطر، ص ۱۰؛ براکت، ص ۸۴-۸۶). با مراجعه به علایم اختصاری نام مجلاتی که از مقاله‌های آنها در تدوین د. اسلام استفاده شده، می‌توان فهمید که در زمینه‌های مختلف مطالعات اسلامی قبلاً مقالاتی در طول این دو قرن چاپ شده بود و دست‌اندرکاران د. اسلام با همکاری متخصصان هر رشته درصدد برآمدند تا حاصل مطالعات پیشین و به تعبیر براکت (ص ۸۴)، بیگانی مرکزی خود را به شکل نظام‌مند ارائه کنند. تاریخ شروع انتشار پاره‌ای از این مجلات مانند < مجله آسیایی>^{۴۳}، < مجله انجمن خاورشناسی آلمان>^{۴۴} و < مجله خاورمیانه>^{۴۵} به دهه‌های اول قرن نوزدهم/ سیزدهم بازمی‌گردد و انتشار آنها هم چنان ادامه دارد.

در ۱۳۱۰/۱۸۹۲ در نهمین همایش بین‌المللی شرق‌شناسان^{۴۶}، پیشنهاد تألیف و انتشار د. اسلام عرضه و تصویب شد و کمیته دوازده نفره‌ای برای پیگیری این کار تشکیل یافت. از سوی دیگر، با تدوین و انتشار اولین دایرةالمعارفها در زمینه‌های دینی در غرب مثل < دایرةالمعارف دین و اخلاق>^{۴۷} (چاپ ۱۹۰۸-۱۹۲۶/ ۱۳۲۶-۱۳۴۴) ویراسته جیمز هیستینگز^{۴۸}، < دین در گذشته و حال>^{۴۹} (چاپ ۱۹۰۹-۱۹۱۳/ ۱۳۲۷-۱۳۳۲) و < دایرةالمعارف کاتولیک>^{۵۰} (چاپ ۱۹۰۷-۱۹۱۸/ ۱۳۲۵-۱۳۳۶)، الگوهای مناسب و تجربه‌های ارزشمندی پیش روی مؤلفان و سروراستاران د. اسلام قرار گرفت (← *بریتانیکا*، ج ۱۸، ص ۳۷۸؛ د. اسلام، چاپ دوم، ذیل "Mawsū'a.4"؛ اسعدی، ص ۱۶۱).

می‌توان گفت انگیزه اصلی طراحان د. اسلام حرکت در همان چهارچوب اهداف اصحاب دایرةالمعارف یعنی تدوین و ارائه منسجم دانش بشری بود. نیاز به راهنمای دربردارنده اطلاعات کامل، موثق و قابل‌دسترسی سریع به همه جنبه‌های اسلام، وجود د. اسلام را در هر ویرایش از نظر پدیدآورندگان آن توجیه می‌کرد. مثلاً در ویرایش اول، مقالات بسیاری

⁴³. *Journal asiatique (JA)*

⁴⁴. *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)*

⁴⁵. *Journal Middle East*

⁴⁶. *International Congress of Orientalists*

⁴⁷. *Encyclopaedia of religion and ethics*

⁴⁸. James Hastings

⁴⁹. *DGegenwart ie Religion in Geschichte und*

⁵⁰. *The Catholic encyclopedia*

درباره هند، شمال آفریقا و اندونزی وجود دارد. به این سبب که بریتانیا، فرانسه و هلند در این مناطق مستعمره، کارشناسانی داشتند که برای آنها مقاله بنویسند و این مقالات در ویرایش دوم به لحاظ منابع و محتوا به روز شده‌اند (← باسورث، ص ۱۰۱-۱۰۳؛ د. اسلام، چاپ سوم، ج ۱، مقدمه، ص ۷). در عین حال، باید توجه داشت که ویرایشها هر کدام مکمل دیگری‌اند و با رجوع به یکی نمی‌توان از دیگری بی‌نیاز شد. تصمیم برای تهیه ویرایش دوم در بیست و یکمین کنگره بین‌المللی شرق‌شناسان در ۱۹۴۸/۱۳۲۷ش در پاریس گرفته شد (اسعدی، ص ۱۷۱).

برخی مسلمانان که عموماً به مطالعات شرق‌شناسی بدبین بوده‌اند، انگیزه‌های دیگری چون اهداف استعماری و نقد آموزه‌های اسلامی را برای طراحان د. اسلام بر شمرده‌اند. از این رو، آنان ابتدا مواجهه‌ای منفی و سپس مواجهه‌ای انتقادی با این اثر داشته‌اند. در اینجا، به مواجهه‌های منفی در تفسیر انگیزه‌های شرق‌شناسان اشاره و در بخش پیامدها، مواجهه انتقادی آنان گزارش می‌شود.

یک دلیل مواجهه منفی این بود که با توجه به وضع جوامع مسلمان در ابتدای قرن چهاردهم/ بیستم، دولتهای استعمارگری چون فرانسه، هلند و بریتانیا به شناخت نظام‌مند و دایرةالمعارفی از فرهنگ و تمدن مسلمانان، به‌ویژه مستعمرات خود، نیاز ضروری داشتند. طبیعی است اثری که در پاسخ به نیازهای این دولتها تولید می‌شد، در نظر مسلمانان موجه نبود. گسترش قلمرو حکومت عثمانی تا قلب اروپا یکی از نگرانیهای اروپاییان بود و همین که نسبت مدخلهای مربوط به فرهنگ عثمانی، ترکیه و شمال آفریقا در د. اسلام از مدخلهای عربی و فارسی بیشتر است، خود نشانه‌ای است بر اینکه اهداف صرفاً علمی در طراحی د. اسلام وجود نداشته‌است (← دانشنامه ایران و اسلام، ج ۱، همان مقدمه، ص ۲۱).

دلیل دیگر مواجهه منفی مسلمانان با د. اسلام به تفاوت در روش مطالعه اسلام بازمی‌گردد (← بخش پیشین مقاله). به نظر مسلمانان، روش غیرمسلمانان در مطالعه اسلام به لحاظ اعتقادی با باورهای رایج مؤمنان از دینشان سازگار نیست. گفتنی است مطالعات اسلامی تا قرن سیزدهم/ نوزدهم کمتر صبغه دانشگاهی داشت و غالباً کشیشان مسیحی، که اسلام را بزرگترین رقیب خود می‌دانستند، آن را پیگیری می‌کردند. این گروه می‌خواستند ضمن تعیین موقعیت حوادث تاریخ اسلام در سیر تمدن بشری، با نقد متون و با تحلیلهای تاریخی، وامگیریهای فرهنگ و تمدن مسلمانان از سایر ادیان و تمدنهای همجوارشان را آشکار و آموزه‌های اسلامی را تحقیر کنند. در این مسیر، نظریه‌های آنان از نظر مسلمانان گاهی مردود، گاهی مغرضانه و گاهی کار نویسندگان یهودی تلقی می‌شد (← اسعدی، ص ۱۵۶، ۱۵۹-۱۶۰؛ ابراهیم عوض، ص ۸-۹؛ جان احمدی، ص ۱۷۴، ۱۸۱، ۲۴۴).

پیامدها. با انتشار د. اسلام، غالب مجامع علمی مسلمانان این کار بزرگ را ستودند، هرچند گاهی خطاهای فاحش در مطالب، ضبط اسامی، تاریخهای تولد و درگذشت اشخاص وجود داشت. این اثر با توجه به وسعت گستره مطالبش و روش ویژه نگارش آنها، دیدگاهها و مدخلهای همه گروههای اسلامی را در برداشت و از این رو هر گروه مسلمان به انتخاب یا فراموش شدن بعضی مدخلهها معترض بودند. به علاوه، انتقادهای محتوایی به‌حق بر بعضی مقاله‌ها وارد بود (← دائرةالمعارف الاسلامیة، چاپ اول، ۱۹۳۳، ج ۱، مقدمه، ص ۶؛ حمیدالله^{۵۱}، ص ۲۴۴؛ دانشنامه ایران و اسلام، ج ۱، همان مقدمه، ص ۱۹-۲۲؛ فُرشی، ص ۲۵؛ دایرةالمعارف تشیع، ج ۱، مقدمه صدرحاج سیدجوادی، فانی، و خرمشاهی، ص شانزده - هفده؛ دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، مقدمه موسوی بجنوردی، ص هشت). شاید مهم‌ترین امتیاز این اثر در

⁵¹. Hamidullah

این است که بستری برای آشنایی و گفتگوی غیر خصمانه مذاهب اسلامی در نقاط مختلف جهان برای خود مسلمانان فراهم کرد. با رجوع به این اثر، هر یک از فرقه‌های اسلامی می‌توانند از عقاید دیگر گروه‌های مسلمان کم‌وبیش اطلاعات بی‌طرفانه‌ای به‌دست آورند. از این‌رو، در مواجهه اولیه با این اثر، بعضی کشورهای اسلامی خواستند آن را ترجمه کنند ولی پس از اطلاع از نواقصش، تصمیم گرفتند به ترجمه بیشتر مقاله‌های آن، استفاده از عناوین مدخلها و تألیف مقالاتی با حفظ الگوهای د. اسلام، دست بزنند. پیشگامان این سیاست ابتدا مصریان، سپس ترکها، پاکستانیها و در آخر ایرانیان بودند. بعدها، فراخوانی برای تهیه نسخه اندونزیایی این اثر داده شد ولی به مرحله عمل نرسید. تفصیل فرایند ترجمه و تبدیل آن به رویکردی انتقادی به د. اسلام و تهیه دایرةالمعارف‌های جایگزین به سبک آن در اینجا، متناسب با حجم مقاله بررسی می‌شود.

مصریان از ۱۳۱۲ش/ ۱۹۳۳ با هدف ایجاد وحدت فرهنگی در عالم اسلامی به‌ویژه در جهان عرب، ویرایش اول د. اسلام را با تکیه بر نسخه انگلیسی و فرانسه با عنوان *دایرةالمعارف الاسلامیة* ترجمه کردند. کار ترجمه زیر نظر احمد شینت‌نوی، ابراهیم زکی خورشید*، محمد ثابت قندی و عبدالحمید یونس انجام شد (صفحه عنوان چاپ اول، ۱۹۳۳؛ موجز *دائرةالمعارف الاسلامیة*، مقدمه سمیر سرحان، ص ز). هر کدام از مقاله‌ها که حاوی خطا یا به نظر سرویراستاران ناقص بود، در پانویسها یا به‌عنوان تکمله یا مقاله مستقل، یکی از متخصصان مطالبی به آن اضافه می‌کرد، مثل مقاله‌های «تفسیر قرآن»، «سنت» و «سیره» نوشته امین‌الخولی؛ مقاله‌های «انجیل»، «انصار» و «براق» نوشته احمد محمد شاکر و مقاله «تصوف» نوشته مصطفی عبدالرازق و «سهروردی و حکمة‌الاشراق» نوشته محمدمصطفی حلمی یا مثل پانویسهای مقاله‌هایی مانند (همزه)، آبان، ابراهیم. این مرحله از کار ترجمه تا ابتدای حرف «ع» (عارفی باشا) در پانزده جلد پیش رفت (*دائرةالمعارف الاسلامیة*، چاپ دوم، ۱۹۶۹، ج ۱، مقدمه چاپ دوم)، اما از ۱۳۴۸ش/ ۱۹۶۹ با نگاهی به ویرایش دوم د. اسلام و ملاحظه مدخلهای جدید، ترجمه مجددی زیر نظر همان سرویراستاران و همکاران جدید آغاز شد. این بار، ترجمه از حرف الف تا «ح» بیشتر پیش نرفت و کار در شانزده جلد متوقف شد. گفته می‌شود کار ترجمه مدخلها تا حرف «ی» در دستور کار پاره‌ای از دانشگاه‌های مصر قرار دارد. به‌رغم اشتیاقی که در جهان عرب برای ترجمه د. اسلام وجود داشت، با توجه به وسعت کار در ویرایش دوم و نیز درگذشت پیشگامان ترجمه و سرویراستاران عرب، این حرکت ادامه پیدا نکرد تا اینکه در نیمه‌های دهه ۱۳۷۰ش/ ۱۹۹۰، به اهتمام شیخ‌سلطان‌بن محمد قاسمی، عضو مجلس اعلای امارات متحده عربی، و همکاری دو ناشر مصری حرکت نویی برای ترجمه آغاز شد. این بار دست‌اندرکاران به سرپرستی سمیر سرحان، مدخلهای بااهمیت را از ویرایش اول و دوم انتخاب و ترجمه کردند و بسیاری از مدخلهای مربوط به نام شعرا، اماکن و اشخاص در جلد‌های اولیه ویرایش دوم را که به نظر آنان مهم نبودند، حذف کردند. مقالات ترجمه شده به ترتیب الفبای عربی چاپ شدند. در پاره‌ای از مقالات، همان توضیحات انتقادی ترجمه اول در پانویسها وجود دارد و اگر در چاپ اول نام مؤلف مقاله (مثل مقاله ابن‌مسکویه) به‌طور سهوی درج نشده‌بود، این اشکال در چاپ جدید هم تکرار شد. این ترجمه در ۳۲ جلد همراه با یک جلد نمایه اعلام، اماکن و حوادث تاریخی، در (۱۴۱۸-۱۴۱۹) ۱۳۷۷ش/ ۱۹۹۸ با عنوان *موجز دائرةالمعارف الاسلامیة* منتشر شد (موجز *دائرةالمعارف الاسلامیة*، همان مقدمه، ص ز- ح، مقدمه ناشر، ص ك). در نگاه اول به متن مقدمه سرویراستاران و ناشر نمی‌توان فهمید معیار اهمیت در انتخاب یا حذف مدخلها چه بوده‌است. نیز نمی‌توان فهمید مقالاتی که در ویرایش دوم د. اسلام بعد از ۱۳۷۶ش/ ۱۹۹۷، چاپ شدند (حرف T تا Z)، به‌کلی نادیده گرفته شده‌اند و باید این نکته را از سال نشر مقاله‌های مذکور دریافت. در سراسر جلد‌ها، بر خواننده معلوم نیست مقاله‌ها از کدام ویرایش

د. اسلام انتخاب شده‌اند؛ مثلاً مقاله «یهود» را از ویرایش اول، «آدم» را از ویرایش دوم و «ابرهه» را از هر دو ویرایش گرفته‌اند. در کنار نام مؤلفان اصلی، در بعضی مدخلها مثل یهود، امیر باحکام‌الله، آمنه، و ابن‌حزم، نام مترجم عربی اضافه شده‌است. بی‌نظمیها و اغلاط مطبعی دیگری نیز در صفحات حقوقی این اثر دیده می‌شود.

در ترکیه، با صلاح‌دید وزارت معارف و زیر نظر دانشکده ادبیات دانشگاه استانبول⁵²، ترجمه ویرایش اول د. اسلام به زبان ترکی در ۱۳۱۹ش/ ۱۹۴۰ آغاز شد و در ۱۳۶۷ش/ ۱۹۸۸ در سیزده جلد به پایان رسید. مقاله‌ها به ترتیب الفبای ترکی لاتینی منتشر شدند. ابتدا قرار بود همه مدخلها بدون دخل و تصرف ترجمه شوند و مسئولیت مطالب آن بر عهده مؤلفان باشد، اما با پیشرفت کار و معلوم شدن پاره‌ای از اشتباههای کوچک و بزرگ و فقدان پاره‌ای از مدخلهای لازم، مقرر گردید مطالب انتقادی و تکمیلی را گروهی از مؤلفان به صورت ذیل، تکمله یا مقاله مستقل آماده کنند (د. ترک، ج ۱، ص XVIII-XVII). در جلد نخست د. اسلام، درباره بعضی اشخاص زنده مقاله نوشته شد ولی بعد تصمیم سرویراستاران تغییر کرد و فقط برای درگذشتگان مقاله نوشتند. مترجمان ترک از ابتدا همه مقالات اشخاص زنده را حذف کردند (همان، ج ۱، ص XIX). در عمل، متولیان تدوین د. ترک علاوه بر ترجمه، مقالات مستقلی چون «آتاتورک»، «ورد» و «ذوالنون»، تألیف کردند ولی بر کمتر مقاله‌ای ذیل، تکمله یا انتقاد نوشتند.

از ۱۳۶۲ش/ ۱۹۸۳، مؤسسه دایرةالمعارف اسلام اوقاف دینی ترکیه⁵³ وابسته به اوقاف دینی ترکیه⁵⁴، با هدف تألیف دایرةالمعارفی اسلامی در قلمروهای مختلف مطالعات اسلامی و فرهنگ و تمدن مسلمانان، با عنوان «دایرةالمعارف اسلام اوقاف دینی ترکیه»⁵⁵ تشکیل شد. متولیان این مؤسسه با همکاری محققان مسلمان غیر ترک، با الگوگرفتن از د. اسلام لیدن ۲۲۰۰۰ مدخل انتخاب کردند. جلد اول آن در ۱۳۶۷ش/ ۱۹۸۸ در استانبول منتشر شد و با اینکه از ابتدا پیش‌بینی سی جلد شده بود، تا ۱۳۹۱ش/ ۲۰۱۲ جلد چهل‌ویکم آن تا حرف s منتشر شده‌است. ترجمه عربی و انگلیسی این اثر در دستور کار قرار دارد (← وودهد⁵⁶، ص ۳۱۴-۳۱۶).

ترجمه د. اسلام به اردو را محققان پاکستانی دانشگاه پنجاب و لاهور از ۱۳۲۹ش/ ۱۹۵۰ آغاز کردند و چون با شروع جنگ جهانی دوم، زبان اردو از زبانهای رسمی پاکستان حذف شده بود، تا ۱۳۳۸ش/ ۱۹۵۹ آماده‌سازی مقدمات آن به طول انجامید (د. اردو، تکمله، ج ۱، مقدمه محمود حسن عارف، ص ۲، ۵؛ حمیدالله، ص ۲۴۴). با انتشار ویرایش دوم د. اسلام، در ۱۳۳۹ش/ ۱۹۶۰ سرویراستاران پاکستانی به سرپرستی محمد شفیع تصمیم گرفتند ترکیبی از ویرایش اول و دوم د. اسلام را انتخاب کنند و در مواردی که به نظر آنان مقاله‌ها نقص دارد یا اصلاً نوشته نشده‌است، یا دست به تألیف مقاله بزنند یا خواننده را به تکمله ارجاع دهند و کار ترجمه را متوقف نکنند. آنها تجربه ترجمه ترکی و عربی را پیش روی خود داشتند و می‌توانستند نسخه خود را بهتر از آنان تنظیم کنند. در ۱۳۴۳ش/ ۱۹۶۴، جلد اول ترجمه با عنوان اردو دایرةالمعارف اسلامی به ترتیب الفبای اردو در لاهور منتشر شد. مقاله‌های ترجمه شده علاوه بر نام مؤلف و مترجم، علامت * را در ابتدای مقاله دارد و مقاله‌های تألیفی نام مؤلف و علامت ⊗. این اثر در ۱۳۷۲ش/ ۱۹۹۳ در ۲۳ جلد و یک جلد فهرست با عنوان جلد ۲۴ به پایان رسید. پس از آن، تدوین تکمله، این بار هم حاوی مقاله‌های ترجمه‌ای و تألیفی، آغاز گردید و تاکنون

⁵². stanbul İtesi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

⁵³. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

⁵⁴. Türkiye Diyanet Vakfı

⁵⁵. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

⁵⁶. Woodhead

دو جلد از آن چاپ شده است. جلد اول شامل «آب» تا «افراغه» در ۱۳۸۱ش/۲۰۰۲ و جلد دوم از «افرنج» تا «بیون» در ۱۳۸۷ش/۲۰۰۸ است. پاکستانیها برآنند که سرویراستاران د. اسلام می‌توانند در نسخه جدید خود از اصلاحات و مقالات تألیفی آنان استفاده کنند (← خالدی^{۵۷}، ص ۷۹-۸۱؛ حمیدالله، ص ۲۴۶-۲۴۷؛ د/ردو، تکمله، ج ۱، همان مقدمه، ص ۶-۱).

در ایران، ابتدا تصمیم بر ترجمه صرف د. اسلام بود ولی با تشکیل هیئت علمی به سرپرستی احسان یارشاطر، بنابر تدوین دایرةالمعارف ایرانی گذاشته شد، با نام *دانشنامه ایران و اسلام*، حاوی ترجمه منتخبی از مقاله‌های ویرایش اول و دوم د. اسلام و مقاله‌های تألیفی با تأکید بر معرفی فرهنگ ایران. جزوه اول در ۱۳۵۴ش با مقدمه‌ای در معرفی روش کار و از مدخل ارجاعی «آب» و مقاله «آبادان» منتشر شد و جزوه‌های بعدی با شماره صفحه‌های مسلسل تا ۱۲۴۶، در نه شماره و با مقاله نیمه‌تمام «احمدبن حنبل» منتشر گردید و با پیروزی انقلاب اسلامی روند کار متوقف شد. در ۱۳۶۰ش، بنگاه ترجمه و نشر کتاب جزوه دهم را از ادامه ابن‌حنبل تا مقاله نیمه‌تمام «اخوان المسلمین» تا صفحه ۱۳۶۶ با مقدمه‌ای منتشر کرد و در مقدمه آن اظهار شد که د. اسلام از انحراف و غرض‌ورزی مصون نیست و از این رو، مطالب این شماره با تغییراتی چاپ شده است. البته واضح است که ذکر نکردن موارد و مواضع تغییر یافته، به بی‌اعتمادی مراجعه‌کننده به این جزوه، به مثابه يك متن ترجمه‌شده، انجامید. این روند هم ادامه پیدا نکرد و آخرین نسخه *دانشنامه ایران و اسلام* (شماره یازدهم) را در ۱۳۷۰ش انتشارات علمی فرهنگی تا صفحه ۱۴۸۶ با مقاله نیمه تمام «اردبیل» منتشر کرد. از ۱۳۶۱ش، توقف انتشار *دانشنامه ایران و اسلام* و خلأ آشکار دایرةالمعارف معتبر و پاسخگوی محققان، به‌ویژه درباره معارف و فرهنگ و تمدن ایران و جهان اسلام، زمینه شکل‌گیری و تأسیس چند دایرةالمعارف را پدید آورد که از این میان، سه دایرةالمعارف پیشگام بودند: *دایرةالمعارف تشیع*، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی و دانشنامه جهان اسلام*. این سه با تضادهایی در رویکرد، ساختار و نحوه نگارش و با الگوگیری از د. اسلام و نگاه انتقادی به آن آغاز شدند و اینک هر یک در میانه راه قرار دارند (← *دایرةالمعارف تشیع**؛ *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی**؛ *دانشنامه جهان اسلام** در ضمیمه *دانشنامه*). گفتنی است احسان یارشاطر از سرویراستاران *دانشنامه ایران و اسلام* در پی مهاجرت به امریکا تصمیم گرفت دایرةالمعارف به زبان انگلیسی و با الگوی د. اسلام با عنوان *ایرانیکا** تدوین کند و این اثر نیز در میانه راه است.

تفاوت عمده بین د. اسلام و دایرةالمعارف‌هایی که به تبع آن در جهان اسلام شکل گرفتند، علاوه بر تفاوت در رویکرد، در روش تدوین است. در د. اسلام، مؤلفان حاصل مطالعات جدیدی را که در قالب کتاب و مقاله قبلاً منتشر شده، مطابق تعریف دایرةالمعارف، به‌صورت نظام‌مند و موجز در اختیار خواننده می‌گذاشتند و به‌ندرت مقاله‌ها حاوی نظریه یا پژوهشی جدید بودند، اما بسیاری از مقالات تألیفی دایرةالمعارف‌های جهان اسلام با توجه به فقدان پیشینه کافی پژوهشی تدوین می‌شوند و بنابراین مؤلف غالباً خود باید پژوهشگر نیز باشد. همین عامل و کمبود مؤلفان کافی که با شیوه نگارش مقالات دایرةالمعارف آشنا باشند، موجب سختی و کندی کار تولید می‌شود (برای اطلاع از تفاوت‌های روشی و ساختاری دیگر ← مطالعات اسلامی*).

منابع: ابراهیم عوض، *دائرةالمعارف الإسلامية الاستشرافية: اذليل و اباطيل*، [قاهره] ۱۹۹۸/۱۴۱۹؛ *ردو دائرةالمعارف*

⁵⁷. Khalidi

اسلاميه، تكملة، لاهور ۱۴۲۳/۲۰۰۲ - ؛ مرتضى اسعدى، مطالعات اسلامى در غرب انگليسى زبان: از آغاز تا شورى دوم واتيكان (۱۹۶۵م)، تهران ۱۳۸۱ش؛ فاطمه جان احمدى، تصوير پيامبر صلى الله عليه وآله و حضرت زهرا عليها السلام در دائره المعارف اسلام (ترجمه و نقد)، [ترجمه مدخلها]: حسين مسعودى، قم ۱۳۸۸ش؛ دانشنامه ايران و اسلام، زير نظر احسان يارشاطر، تهران ۱۳۵۴-۱۳۷۰ش؛ دائره المعارف الاسلاميه، [بيروت]: دارالفكر، [؟ ۱۹۳۳]؛ همان، قاهره: دار الشعب، [؟ ۱۹۶۹]؛ دائره المعارف بزرگ اسلامى، زير نظر كاظم موسوى بجنوردى، تهران ۱۳۶۷ش - ؛ دائره المعارف تشيع، زير نظر احمد صدر حاج سيدجوادى، كامران فانى، و بهاء الدين خرمشاهى، تهران ۱۳۸۰ش؛ محمدحسين قرشى، «تاريخچه دائره المعارف نگارى در جهان»، كيهان فرهنگى، ش ۱۲۷ (خرداد و تير ۱۳۷۵)؛ موجز دائره المعارف الاسلاميه، ترجمه نخبه من أساتذہ الجامعات المصرية و العربية، شارجه: مركز الشارقة للابحاث الفكرى، ۱۴۱۸-۱۴۱۹؛

Clifford Edmund **Bosworth**, "Report on the *Encyclopaedia of Islam*", *Bulletin (British Society for Middle Eastern studies)*, vol. 5, no. 2 (1978); Adrian **Brockett**, "[Review of] *Encyclopaedia of Islam*, new edition, vol. v: Khe- Mahi", in *ibid*, vol. 16, no. 1 (1989); *EI*¹; *EI*², s.v. "Mawsū`a .4: *The Encyclopaedia of Islam*, first edition" (by E. van Donzel); *EI*³; **Encyclopaedia of Islam three**, 2012. Retrieved Mar. 13, 2012, from [www. brill. nl/EI3](http://www.brill.nl/EI3); Muhammed **Hamidullah**, "The Urdu edition of the *Encyclopaedia of Islam*", *Die Welt des Islams*, vol. 6, no.1-4 (1959-1961); *IA*; A.N. **Khalidi**, "[Review of] *Urdu Encyclopaedia of Islam*", *Islamic culture*, XXXVI, no. 1 (Jan.1962); *The New Encyclopaedia Britannica*, Chicago 1985, *Macropaedia*, s.v. "Encyclopaedias and dictionaries. E. encyclopaedias" (by Robert L. Collison and Warren Preece); Sabine **Schmidtke**, "[Review of] *The Encyclopaedia of Islam*. CD. Rom edition [version 1.0]. Leiden: Brill, 1999", *Die Welt des Islams*, vol. 41, no. 2 (Jul. 2001); *TDVIA*; Colin **Wakefield**, "[Review of] *The Encyclopaedia of Islam*, new edition/ *Encyclopédie de l'islam*, nouvelle edition: index to volumes/ des tomes I-VI, and to the Supplement, fascicules/et du Supplément, livraisons 1-6 by E. van Donzel", *British journal of Middle Eastern studies*, vol. 19, no. 2 (1992); Christine **Woodhead**, "[Review of] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (Turkish Religious Foundation encyclopaedia of Islam)", in *ibid*, vol. 24, no. 2 (Nov. 1997).

/ سعيد عدالتنژاد /

این مقاله در جلد ۱۷ دانشنامه جهان اسلام ص ۳۲۵-۳۳۲ تهران: کتاب مرجع، ۲۰۱۲ / ۱۳۹۱ منتشر شده است.

مقالات یا کتاب هایی که به صورت رایگان برای دانلود بر روی وب سایت آثار برتر قرار گرفته دارای مجوز انتشار الکترونیکی از طرف ناشر یا نویسنده یا مترجم است. هیچ کتابی یا مقاله ای **بدون اجازه** انتشار نیافته است.

همه نویسندگان می توانند آثار خود را برای انتشار به ما بسپارند. پس از تأیید شورای علمی مؤسسه این آثار در دسترس کاربران قرار می گیرد. مؤلفانی که بخواهند آثار خود را به فروش برسد این امکان وجود دارد و سهم مؤلف محفوظ خواهد بود.

از مولفان، مترجمان، ناشران، محققان و استادان دانشگاه که دارای آثاری ارزشمند هستند دعوت می شود تا مقالات یا کتاب های خود را به صورت دانلود رایگان و یا غیر رایگان از طریق این وب سایت در اختیار علاقه مندان قرار دهند:

تلفن: ۸۸۹۵۴۴۷۶ – ۸۸۹۵۴۴۱۳

E-mail: atharebartar@gmail.com

موسسه فرهنگی آثار برتر

www.atharebartar.com